

РОЗВИТОК ІДЕЙ ПРАВОЗАХИСТУ ЖИТТЯ І ГІДНОСТІ ЛЮДИНИ В УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ кінця XVII – початку XVIII ст.

У статті проаналізовано історичні аспекти і особливості розвитку правозахисних ідей в умовах автономії України кінця XVII – поч. XVIII ст.

Ключові слова: мазепинська доба, правозахист, довіра до влади.

Вічна, як саме життя, проблема захисту прав людини, що традиційно «спрямовувалась на національне виживання і розбудову людини» [1, с. 22] в умовах «майданізації» і спроб режиму Януковича її винищення, потребує для своєї реалізації урахування історико-культурних і ментальних впливів. Йдеться про забезпечення належного рівня захисту права на життя, честь, збереження здоров'я людини саме правовими засобами; про відстоювання права кожного на власний вибір параметрів приватного і публічного життя. Вони поєднані з загальною ідеєю цінності кожного індивіда і принципом формальної рівності, невід'ємними правами на особисту недоторканість, повагу ідентичності та гідності, свободою думки та правом впливати на майбутнє, свободою особи з необхідним об'єктивованим обмеженням її дій виключно нормами правових законів, реалізацією права на справедливий суд і презумпцію невинуватості.

Сучасні події мимоволі фокусують нашу увагу на українській історії, в якій знаходимо зародки ідеї захисту життя, здоров'я, гідності людини. Одразу згадуємо передісторію цивілізації, практику захисту первісною спільнотою своїх членів із можливостями забезпечення права на життя і гідне існування засобами громадського осуду чи підтримки, іншими проявами колективної свідомості в системі поведінкових табу та норм, що реалізовували принцип таліону. Пізніше глибоко гуманістичне уявлення про забезпечення потреби у такому захисті знаходимо, зокрема у джерелах права і наративах козацької доби, у правових ідеях, розвинутих в умовах автономії України кінця XVII – початку XVIII ст. і співзвучних передовим ідеям тогочасної Європи. Відтоді маємо перші кроки до появи правозахисних ідей, дослідження яких цікаве щодо виявлення впливів ментально-культурного порядку.

Мазепинська доба – одна з найцікавіших для дослідження, бо пов'язана із намаганнями гетьмана України, «малоросійської отчизни і святої

східної церкви сина» І. С. Мазепи та його найближчого оточення не тільки відродити козацькі права і вольності, що завжди асоціювались із основами українського автономізму, а й спробувати привернути увагу Москви до феномену права, його значущості, можливостей використання у захисті потреб простолюду. Тоді йшлося про забезпечення права людини на життя, нівельованого політикою Петра з безперервними імперськими війнами. Його заперечувала уся система, філософія розвитку феодальної Гетьманщини з посиленням феодального гніту та повним знеціненням простолюду, позбавленням його будь-яких прав.

Варто згадати у цьому контексті нелояльну позицію Мазепи до намірів царя замінити козацтво рекрутчиною, використати селян і міщан України як військовий резерв. Їм дисонують кроки гетьмана, що зафіксовані нормами універсалів по зміцненню станів, зокрема юридизації прав старшини, обмеженню повинностей і податків за рахунок перенесення їх основного тягара на землевласника, введення адміністративного механізму з правом прямої апеляції до гетьмана з позовами і скаргами на протиправні дії орендарів і власників маєтків, що прагнули до збільшення відробітків понад 2 дні. Універсали гетьмана стали правовим бар'єром у захисті простолюду, захисті права на життя, гідне існування всього українства.

Навіть в умовах щільного контролю з боку Москви в листах І. Мазепи простежується незнищенна ідея територіальної міжстанової спільноти, що має право на власний розвиток, на національне виживання, ідея «вільного народу України». Згідно з ідеологією гетьмана, народ має бути захищеним від самочинств Москви, що вже посягнула на саме життя українців-малоросів, руйнуючи все їх середовище, включаючи їх економічні інтереси, традиції самоврядності та громадського демократизму, повсюдно збільшуючи свою присутність, примусово змінюючи

весь адміністративно-територіальний і соціальний устрій. Гетьман був упевнений, що політика Петра розпалює соціальні конфлікти, сприяє продовженню «руїни», а не виходу з неї.

Науково корисною може бути ретроспектива із порівняльним аналізом позицій І. С. Мазепи на початку і на завершенні його державництва. Відомо, що чергова «історія гетьмана», яка починалась із затвердження кандидатури обраної (або призначеної царем) особи і гетьманських статей, для 48-річного генерального осавули збіглася з часом, коли лише сходила зірка молодого царя, але майбутні імперські тенденції вже далися взнаки і відбилися у тексті договору. В основі документа виправлені Глухівські статті 1669 р. – спроба посягання царату як на права особи, так і на права нації із нівелюванням прав малоросів (і соціальних, і економічних, і політичних). Коломацькі статті (далі – КС) по всіх позиціях відрегулювали на користь Російської держави.

З позицій промосковського політикуму саме так і мало бути в умовах цементування Московією ситуації після укладання у 1686 р. Вічного миру з Польщею і остаточного вирішення долі «післявоєнної» України, яка встигла з 1648 р., від початку національно-визвольної війни, набутти і втратити власне національне унезалежнення, а в ході примусового територіального поділу на Право- і Лівобережжя повністю «підпорядкуватись» інтересам протекторів, Росії та Польщі. Відповіддю на спольщення і покатоличення правобережних українців стало перше законодавче визначення нормами КС імперської ідеї щодо сприяння «всякими мірами та засобами» укладанню змішаних шлюбів, «злиттю українства з російським народом, щоб з'єднувати їх і в нерозривну і міцну згоду приводити» [2, с. 65]. У КС визначено мету щодо анексування України, щоб, говорячи мовою документа, «никто голосов таких не испущал, что малороссийский край есть средоточие гетманского реманента, а везде единогласно отзывались: это часть самодержавной державы» [3, с. 343]. Продовжуючи цю політику, Москва невдовзі розпочала безпосередній наступ на українську мову і культуру, метою якого стало їх поетапне занехаєння, потім повне витіснення (ідеологічне і фізичне), «дабы малороссийский народ уже не мог почитать себя отличным от народа великороссийского» [4, с. 11].

На протигагу цій політиці посягання на природні права українства, попри всі названі обмеження і заборони, І. Мазепа проголошує ідею захисту українства, намагаючись максимально мінімізувати порушення Московією його життєвого простору, об'єднуючи землі Гетьманщини, Право-

бережжя, Запоріжжя, Слобідської і Ханської України, зміцнюючи їх економічно. Щоб «не було тягот народу малоросійському» [5, с. 186], він засновує села, даючи переселенцям пільги, відкриває рудні, ливарні, порохові заводи, реорганізує військо, надає правовий захист містам і купецтву, сприяє торгівлі і загальній стабілізації суспільства через підписання поземельних універсалів старшині.

Особливо цінними є універсали щодо обмеження протиправних дій світських і духовних державців, яким суворо заборонялося переобтяжувати селян повинностями, позбавляти земель рядових козаків, переводити їх у стан посполитих. Постійною була увага до проблем культурно-освітнього розвитку нації і зміцнення православ'я. Ними опікувався І. Мазепа протягом усього життя через усвідомлення впливу на духовно-ментальне тло українства, його самоідентифікацію, з чого виникає розуміння своїх прав, боротьба за їх захист. Зусиллями Мазепи будували церкви, жили освітні заклади (школи, колегіуми у Києві і Чернігові), створювали фонди бібліотек, покращили друк (забудова папірні сприяла виданню 50 духовних і світських книг) [3, с. 344].

Ця велика позитивна державотворча робота, розпочата з утвердженням КС, тривала 20 років. Крім її відомих результатів у матеріальній, духовній, соціальній сфері, з'являються нові настрої гетьмана у стосунках з царем: від нелояльності до відкритого протистояння, засудження царату, «що прибрав собі владу необмежену і своєвільно карає український народ, коли не тільки свобода, добро народу, але життя підбиті волі та забаганці царській» [6, с. 42].

Гетьман вказує на такі наслідки деспотизму.

1. «Винищення за різні провини численних українських родин варварськими карами, тиранськими тортурами» [6, с. 43]. Сам Мазепа сповідує протилежне: він гуманно ставиться до тих, хто вчинив злочин. На нашу думку, найбільш оптимально цю позицію гетьмана можна передати відомими словами одного з Великих Сучасників ХХ ст.: «Людина розпізнає себе як істоту етичну, здатну до дій за критеріями добра і зла, а не тільки користі і приємності. Але жодною з кар не можна руйнувати невід'ємну гідність людини, що вчинює злочин» [7, с. 45].

2. Серед наслідків деспотизму гетьманом названо порушення владою Москви усіх попередніх договірних умов з Україною-Малоросією та «не потвердження договірних статей 1654 р.». У разі нагадування царю про ці порушення чи звернення до нього зі «скаргами на зухвальства і звірства, чинені від військ московських, посланця від гетьмана очікувала тюрма чи смерть. Так

народного депутата Войнаровського цар хотів скарати на смерть, вислав на шибеницю; порятунком від неї досягли організацією втечі» [6, с. 43].

3. Завершує перелік наслідків деспотизму ганебне приниження самого гетьмана за відмову його підпорядкуватись убивчим щодо українців задумам царя. Гетьман підсумовує: «Тиран, що ображає як безчесну блудницю особу, що репрезентує усю націю, вважає членів цієї нації за худобу нетямущу і свій послід» [6, с. 43]. Зазначене засвідчує наміри і конкретні факти посягання на життя, свободу, здоров'я, честь як окремих провідників України, так і всього її народу на чолі з гетьманом. Тому Мазепа приймає рішення: йти зі Швецією «боронити свій народ, власну вітчизну, щоб зберегти гідність народу, а при загальному примиренні повернутись у коло європейських країн, у стан такої держави, де шанують права, які вільну націю визначають» [6, с. 43].

Отже, всебічне сприяння протягом двох десятиріч процесу відновлення порушених прав українства, відстоювання своєї громадянської позиції від посягань царату, захист інтересів різних верств із забезпеченням відповідних умов для виживання (наскільки дозволяли це напівколоніальні умови) дали можливість станам України стабілізувати свої позиції, а передовій частині еліти – підготувати умови для нового підйому національного духу, зростання почуття власної гідності, відбиття її у колективній свідомості, що невдовзі змогли довести творці Орликової Конституції 1710 р. Саме вони проголосили ідеї відстоювання громадянських, соціально-політичних прав українства, а захист права на життя, свободу, честь, гідність – справою загальною, що має покладатися на державу і суспільство. При цьому боротьба за суверенітет України названа найнеобхіднішою умовою їх забезпечення.

У автора Конституції є посилання на правовий характер цих дій щодо захисту своїх прав: «Яким би не було те московське насильство, козаки мають за собою право людське й природне, одним з принципів якого є право народу на протест проти гніту, право повернути уживання своїх стародавніх вольностей. Росія не має жодної підстави відбирати в Україні її вольності та привілеї» [8, с. 46]. У самій Конституції небезпідставно згадують передісторію Гетьманщини, коли козацтво, керуючись протестним правом і прагнучи відстояти право на життя і гідність, відновити колишню свободу, «повстало за ревну віру православну, за закони батьківщини і старі вольності, збройно звільнив від рабства Військо Запорозьке і пригноблений народ» [9, с. 187, 189].

Аналізуючи проблему суверенізації України на тлі досвіду дипломатії XVII – поч. XVIII ст., зокрема у визнанні Європою незалежності Голландії, гетьман Орлик як продовжувач мазепинської ідеї захисту природних прав народонаселення України підкреслював важливість своєчасної допомоги країн Європи з наданням порятунку для поновлення порушених прав, для встановлення певних соціальних стандартів та гарантій правореалізації, «необхідного наповнення» такого права. Тогочасна Європа, керуючись міжнародними нормами і дотримуючись принципу «необхідної інтервенції», об'єктивно могла посприяти пригніченим громадянам, і, як вважав П. Орлик, цілком слушно і у повній згоді з обов'язками християнства і гуманності можна було у такий самий спосіб допомогти у відбудові держави Україна, що могло б забезпечити тривалий європейський мир [8, с. 49]. Але ні тоді, ні пізніше, коли Віденський конгрес у спільній боротьбі країн Європи проти наполеонівської Франції вже сформував інші принципи міжнародного права, зокрема відомий принцип «невтручання», Україна вже не чекала на таку допомогу. Так само не надали її у XX ст., щоб зупинити агресію по розв'язуванню двох світових воєн, але замість цього Україна разом із іншим світом була втягнута у вир війни. Додамо, що вже після Другої світової принцип «невтручання» був затверджений Статутом ООН для гарантій забезпечення суверенності і цілісності держав Європи, непорушності їх післявоєнних кордонів.

Розвиток політико-правових ідей щодо захисту життя людини, її честі і гідності на прикладах української історії кінця XVII – поч. XVIII ст. має велике пізнавальне і виховне значення. В мазепинській добі можна визначити сенс і основні напрями боротьби у відстоюванні громадянських прав. Хоча вони ще не були окремих предметом розгляду, але являли невід'ємну аксіологічну частку права і програми національного виживання українства. Усвідомлення сутності державницької політики через визначення значущості і цінності права у захисті інтересів станів, у відродженні спроможності еліти і «низів» об'єктивно вело до розуміння сили права у подальшому, що бачимо у нормах Конституції 1710 р., максимальному на той час використанні права у захисті людини. Окрема людина набуває більш вартісного значення, вона, на нашу думку, вже розглядається конкретним осередком суспільного життя, такою неминущою цінністю, яка безпосередньо вимагає уваги влади, що має бути стабілізатором суспільства. Тому гетьман Мазепа постійно повертається до проблеми

недоторканості в умовах загальної несвободи від московського протекторату, до проблеми відстоювання правом базових параметрів життя різних станів, що була окреслена як «повернення прав і вольностей Війська Запорозького». Мазепа визначає своє завдання: «шукати щастя народу, який довірив гетьману свою долю», а далі додає бачення сенсу влади: «Проклятий був би я і зовсім безсовісний, якби віддав зло за добро і зрадив наш народ за свої інтереси. Гідність народу України необхідно зберегти, щоб майбутні покоління своїми наріканнями не обтяжили українську владу» [6, с. 43].

Тут окреслено проблему довіри до влади, що є передумовою організації державного буття. Адже боротьба за відновлення права особи на життя, на її самостійний розвиток, захист її честі, поєднані з усвідомленням державцями відповідальності за національне виживання, за поступ всього українства у майбуття, стають основним стрижнем державництва Мазепа. Ця проблема та її реалізація стали для гетьмана засобом і єдиним мірилом відданості народу. Він, як людина високодуховна, широкоосвічена, обізнана з історією, рисами національної вдачі українства, намагався зберегти його самоврядні традиції і громадський демократизм. Шануючи свободу як вищу цінність і передумову розвитку лю-

дини, керуючись принципами протестного права, він прикладав усі свої сили для відстоювання об'єктивно нероз'єднаних громадянських, соціальних і політичних прав, а боротьбу за «національне виживання» України вважав першою умовою їх повної реалізації.

Окреслені фрагменти історії, на нашу думку, вимагають глибокого переосмислення в сучасних умовах, коли знову, як за часів гетьмана Мазепа, постало питання національного виживання, коли конституційні права на життя, честь і гідність, свободу і особисту недоторканість, перестали бути в Україні безумовною цінністю і стали об'єктами, що небезпечно порушують, виходячи із корпоративних інтересів і політичної доцільності. Водночас варто усвідомити і ті принципи, якими керується при захисті конституційних прав сучасна міжнародна спільнота: загальна недискримінаційність дій у протистоянні; законність дій громадян у реалізації своїх конституційних прав та презумпція вільної участі у мирних зібраннях; гарантування державою захисту цих прав, прозоре використання адмінресурсу для регулювання усіх передкризових і кризових ситуацій з визначенням осіб, відповідальних за прийняття неправомірних рішень; постійний контроль за співрозмірністю дій правоохоронців і учасників мітингів.

Список літератури

1. Дзюба І. Роде наш прекрасний / І. Дзюба // Всесвітній форум українців у Києві, 21–24.08.1992. – К., 1992. – 342 с.
2. Мацьків Т. Гетьман Іван Мазепа / Т. Мацьків. – Мюнхен, 1988. – 178 с.
3. Хижняк З. І. Мазепа І. / З. І. Хижняк // Києво-Могилянська академія в іменах. XVII–XVIII ст. : Енциклопед. вид. – К. : Видавний дім «Києво-Могилянська академія», 2001. – 734 с.
4. Хижняк З. І. Києво-Могилянська академія: Істор. нарис / З. Хижняк. – К. : Видавний дім «Києво-Могилянська академія», 2001. – 20 с.
5. Коломацькі статті (25.07.1687 р.) // Хрестоматія з історії держави і права України ; ред. В. Гончаренка : у 2 т. – К. : Юрінком Інтер, 2003. – Т. 1. – С. 183–186.
6. Мазепа І. Ми стоїмо тепер, братіє, між двома проваллями: Промова 24.10.1708 р. / І. Мазепа // Вивід прав України. – Л. : МП Слово, 1991. – 128 с.
7. Іван Павло II. Переступи поріг надії / Іван Павло II. – К. : Кайрос. – Л. : Свічадо, 1997. – 171 с.
8. Орлик П. Вивід прав України / П. Орлик // Вивід прав України. – Л. : МП Слово, 1991. – 128 с.
9. Пакти й Конституції законів та вольностей Війська Запорозького, прийняті 05.04.1710 р. при Бендерах // Хрестоматія з історії держави і права України ; ред. В. Гончаренка : у 2 т. – Т. 1. – К. : Юрінком Інтер, 2003. – С. 186–202.

G. Zhurbeliuk

DEVELOPMENT OF THE IDEAS FOR PROTECTION OF RIGHTS TO LIFE AND DIGNITY IN THE UKRAINIAN SOCIETY – END OF XVII – BEGINNING OF XVIII CENTURIES

The article deals with historical aspects and features of development of the law protecting ideas in terms of autonomy of Ukraine XVII–XVIII century.

Keywords: Mazepa's Epoch, remedial, trust in authorities.

Матеріал надійшов 11.03.2014